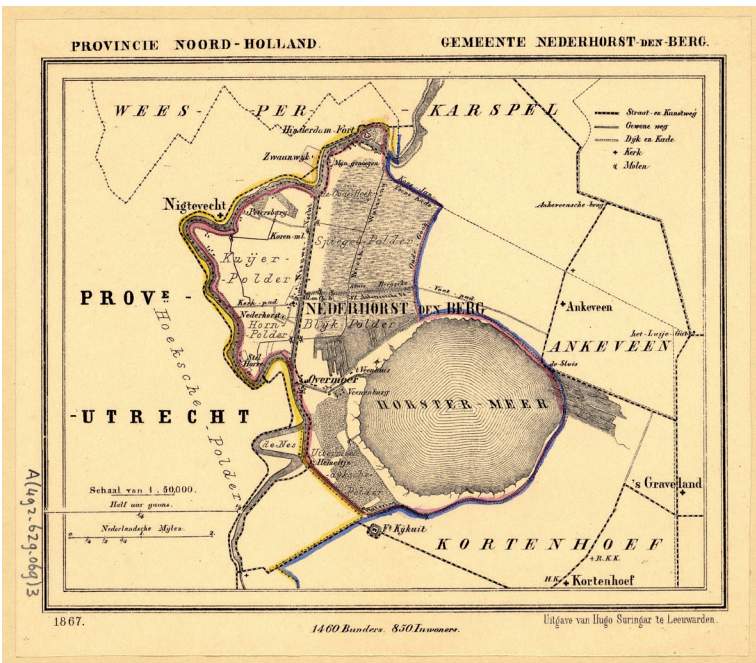

Kuyperkaartjes tussen Vecht en Eem

Vooral met veel details binnen de gemeentegrenzen

Kees Floor

Op 16 juni 1864 plaatste de *Opregte Haarlemse Courant* een advertentie van Hugo Suringar (1834-1911) uit Leeuwarden. Deze uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven *Gemeente-atlas van Nederland*. De kaartjes uit de atlas, waaronder die van de gemeenten tussen Vecht en Eem, kwamen onder andere beschikbaar per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Uiteindelijk zou de complete atlas van heel Nederland meer dan 1200 kaartjes gaan bevatten.¹

Figuur 1. Kaartje van de gemeente Nederhorst den Berg (1867), afkomstig uit de 'Gemeente-atlas van Nederland' van Jacob Kuyper. De gemeentegrenzen zijn aan de binnenzijde rood gemarkeerd, aan de buitenzijde bij buurgemeenten in de provincie Noord-Holland blauw en bij buurgemeenten in de provincie Utrecht geel (bron: Beeldbank Noord-Hollands Archief, Haarlem).

De kaartjes waren ontworpen door Jacob Kuyper (1821-1908), een aardrijkskundige, cartograaf en tekenaar-redacteur. Ook was hij medeoprichter en later erelid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. De kaartjes van destijds zoals die van Neder-

horst den Berg (figuur 1), Hilversum (figuur 2) of Eemnes (figuur 3) genieten nog steeds grote bekendheid en zijn, net als die van andere gemeenten, op diverse websites op internet gemakkelijk te vinden.

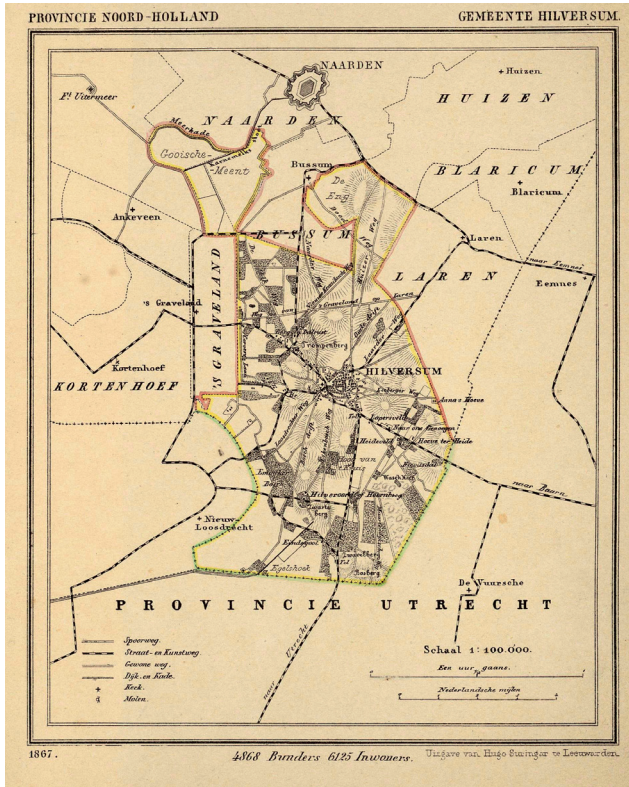
Bronnenmateriaal

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaartjes voor de gemeenteatlas op reeds bestaande kaarten zoals de topografische kaart en de provinciekaarten. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters die een concept-kaartje toegezonden

gesties aan te leveren. Ook ergerde hij zich mateloos aan een burgemeester die vijftien gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

Kuyper noteerde op zijn kaartjes onder andere wegen, dijken, voetpaden, polders, vaarten, sluisen en bruggen. Bij wegen maakte hij een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen, wegen met een verharding van straatstenen, schelpen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollens werden op de kaartjes vermeld.

De plattegronden geven tevens een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast, als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Ook landgoederen en buitenplaatsen verdienden uiteraard een vermelding. Speciale tekens zijn er voor kerken en molens. Bij buurgemeenten is vaak alleen de kerk ingetekend, zoals is te zien op het kaartje van Nederhorst den Berg (figuur 1). Op hetzelfde kaartje staan maar liefst zeven molens aangegeven, waarvan een net buiten de gemeentegrens. Ook verdedigingswerken zijn, waar van toepassing, aangegeven zoals de vestingen Weesp en Naarden (figuur 4) en de forten Hinderdam, Uitermeer en Kijkuit.

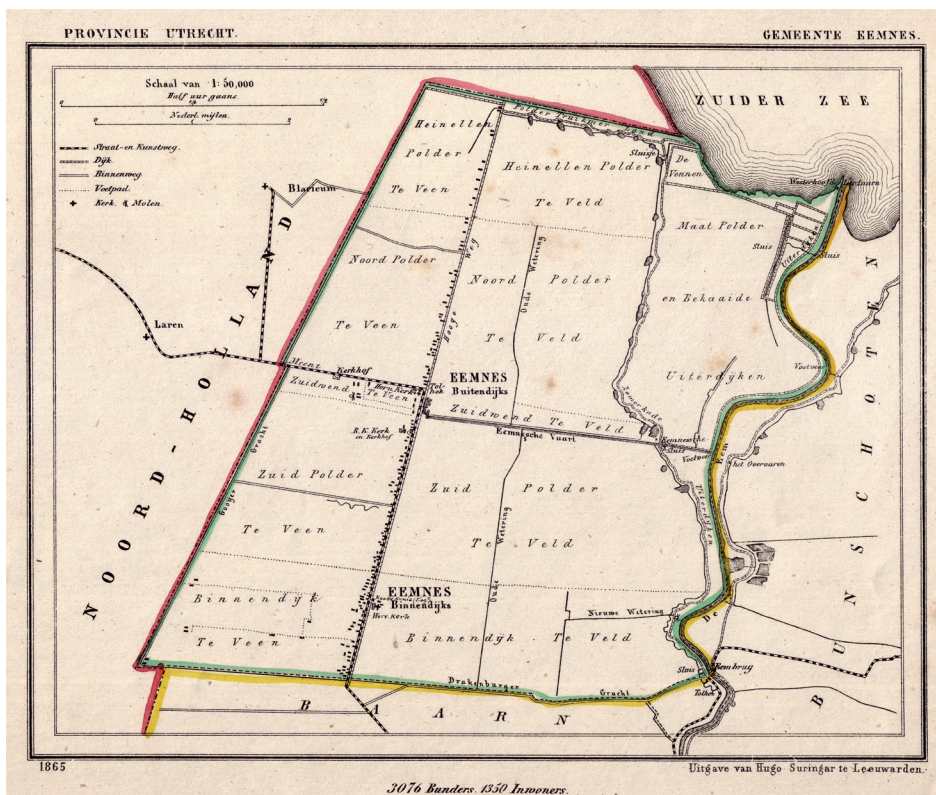

Figuur 2. Kaartje van de gemeente Hilversum (1867). Van de buurgemeenten zijn geen details opgenomen, want het grondgebied daarvan ligt buiten de gemeentegrenzen van Hilversum (bron: Beeldbank SAGV, Hilversum/Naarden).

hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte.² Overigens was het voor Kuyper lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op zijn verzoeken om duidelijke verbeterings-

Kaartschaal

De meeste kaartjes uit de gemeenteatlas bieden meer details binnen de gemeentegrenzen dan daarbuiten. Daardoor krijgen we ook een duidelijker beeld van wat tot het grondgebied

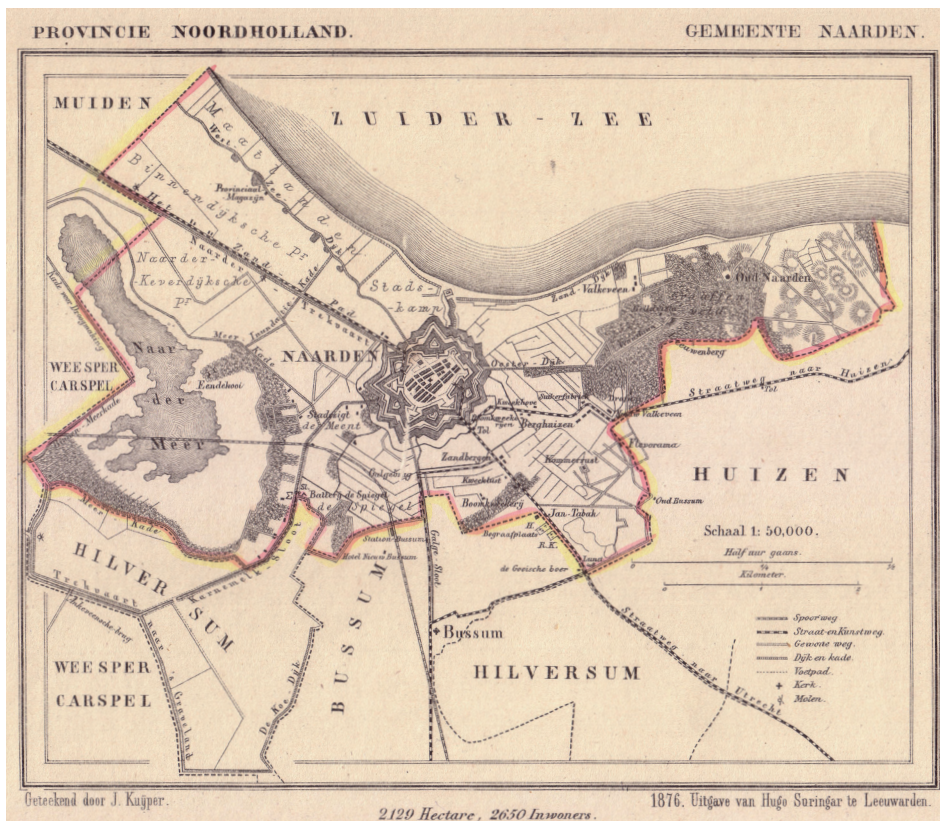
Figuur 3. Kaartje van de gemeente Eemnes (1867) (bron: Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede).

van een gemeente hoort en wat ressorteert onder buurgemeenten. Zo lijkt op het kaartje van Hilversum (figuur 2) buurgemeente 's-Graveland niet erg interessant. Als we het kaartje van 's-Graveland zelf erbij pakken, dan zien we dat er wel degelijk wat informatie beschikbaar is over die gemeente.

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet alle gemeenten even groot waren en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt was, is de schaal van de kaartjes variabel. De plattegronden van de gemeenten moesten binnen het kader passen dat standaard werd gehanteerd. Indien nodig mocht er overigens wel buiten de randjes getekend worden; dat gebeurde onder andere bij het kaartje van de gemeente Naarden (figuur 4).

De meeste gemeenten tussen Vecht en Eem zijn getekend op een schaal 1:50.000, Nigtevecht op 1:37.500. Grotere gemeenten zoals Hilversum en Weesperkarspel werden weer gegeven op een schaal van 1:100.000, Vreeland en Weesp, de gemeenten met het kleinste oppervlak, op een schaal van 1:25.000.

Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten werden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. Kuiper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op informatie van burgemeesters of op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij in het laatste geval de getallen

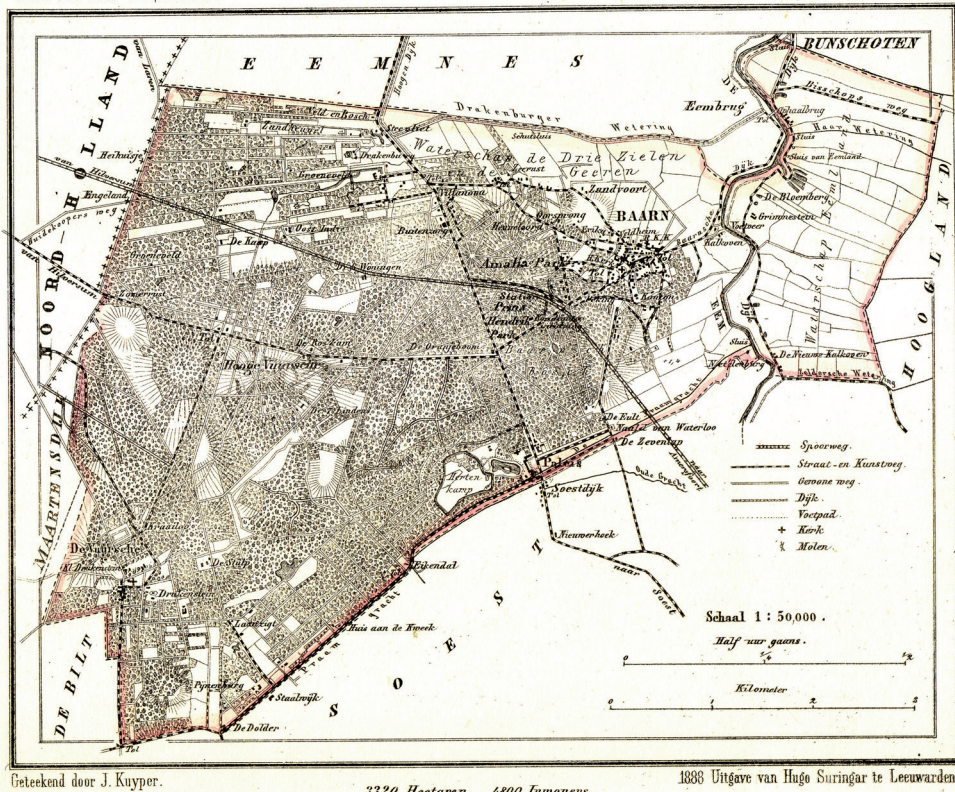
Figuur 4. Herzien kaartje van de gemeente Naarden (1876) (bron: collectie W. Jansen).

doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuyper de gereed gekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f 2,50 per kaartje, ongeacht de hoeveelheid werk die het tekenen van zo'n kaartje kostte. Zo is een kaartje van Eemnes (figuur 3) met vrijwel alleen maar bouw-, hooi- en grasland veel eenvoudiger te tekenen dan een kaartje van bijvoorbeeld Naarden (figuur 4) met zijn vesting, Hilversum (figuur 2) met zijn bospercelen en heuvels of Kortenhoeve (niet afgebeeld) met zijn veenderijen. De kaartjes werden in koper gegraveerd en gedrukt in zwart-wit.

Inkleuren

Kuyper gaf op zijn kaartjes de gemeentegrenzen veel aandacht. Hij duidde ze aan met een streepjeslijn, waaraan later kleuren werden toegevoegd. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren. Daartoe werden de gedrukte kaartjes vanuit Leeuwarden opgestuurd naar een kleurderij, bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of van J.J. Sleijsers uit Leiden.³ Geestman rekende

Figuur 5. Herzien kaartje van de gemeente Baarn (1888) (bron: collectie W. Jansen).

f 2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijser was nog iets duurder.

Het inkleuren met penseel en waterverf werd veelal gedaan door kinderen. Pas in 1874, na het verschijnen van de delen Noord-Holland en Utrecht van de *Gemeente-atlas van Nederland*, trad het kinderwetje van Van Houten in werking. Maar de Arbeidsinspectie die op naleving ervan moest toezien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wilde kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moest dus de Kuyperkaartjes links laten liggen.

Gemeentegrenzen

De inkleuring diende om de gemeentegrenzen te accentueren. Meestal ging het om twee

kleuren. Grenzen met gemeenten in een andere provincie kregen op eenzelfde kaartje aan de buitenzijde echter een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie. Zo is op het kaartje van Nederhorst den Berg (figuur 1) de kleur aan de binnenzijde van de gemeentegrens rood. De buitenzijde van de grenzen met de Noord-Hollandse gemeenten Weesperkarspel, Ankeveen en Kortenhoef is aangegeven in blauw; voor buitengrenzen met de Utrechtse gemeenten Nigtevecht en Vreeland is geel gebruikt. Ook bij andere grensgemeenten zoals Hilversum en Eemnes zijn drie kleuren toegepast.

Suringar en Kuyper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de

vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Levering

Na het inkleuren gingen de pakketten kaartjes terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid naar de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en besturen, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. De volledige atlas met 1205 kaartjes kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden. Een atlas van de provincie Noord-Holland met 138 kaartjes kwam op zo'n elf gulden; die van de provincie Utrecht met 74 kaarten kostte ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men voor dergelijke uitgaven aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Datering

De kaartjes uit de gemeenteatlas zijn veelal voorzien van een jaartal, meestal uit de periode 1865-1869. *Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken*, schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. Van 1865 tot 1869 bevatten de kaartjes een jaartal; ongedateerde kaartjes zijn vermoedelijk uit 1870.

Suringar had in de beginperiode van het gemeenteatlasproject reeds aangegeven dat elk jaar in december een vernieuwingsaflevering zou verschijnen. Daarin werden herdrukken van gemeentekaartjes gebundeld die nodig waren wegens grenswijzigingen, de aanleg van spoorwegen of verharde wegen, inpolderingen en dergelijke. Zo zouden gebruikers van de atlas de informatie *up-to-date* kunnen houden. Uit de periode 1865-1870 zijn van verscheidene gemeenten kaartjes bekend met

verschillende dateringen, vaak ook zonder noemenswaardige wijzigingen. Zo circuleren er van bijvoorbeeld Blaricum, Nederhorst den Berg en Baarn min of meer identieke kaartjes uit 1866 en uit 1867; van Muiden gaan kaartjes rond uit 1865 en 1867. Ook Laren en Eemnes passen in dit rijtje, op die kaartjes is het aantal inwoners aangepast.

Latere uitgaven

Kennelijk was er te weinig vraag naar dergelijke *updates* om de uitgave ervan lonend te maken. Vernieuwde, bijgewerkte kaartjes van gemeenten in de regio zijn pas weer te vinden in 1876. In dat jaar verschenen er nieuwe uitgaven van Naarden (figuur 4) en Huizen (niet afgebeeld).

Rond 1885 besloot Suringar de gemeenteatlas opnieuw uit te geven. Daartoe werden de kaartjes van verscheidene gemeenten in 1888 en 1889 opnieuw getekend. Daarbij werd onder andere weer gebruik gemaakt van informatie die burgemeesters aanleverden in antwoord op een aan hen verzonden vragenlijst. Tot de gemeenten waarvoor zo'n nieuw kaartje in de vertrouwde, ongewijzigde stijl werd ontworpen, behoorden Baarn (figuur 5) en Soest.

Noten

1. Jacob Kuyper, *Gemeente-atlas van Nederland*, Hugo Suringar, Leeuwarden 1871.
2. Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, AllardPierson/UvA.
3. M. Keyser, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', in: *Caert-Thresoor* 11, nr. 4, 1994, p. 81-86.

KEES FLOOR werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor *de Volkskrant*, diverse weerbladen en periodieken van historisch verenigingen.